

Oleg Malyarchuk

NEW FORMS AND METHODS OF LABOUR MANAGEMENT AND STIMULATION IN THE UKRAINIAN SSR IN THE LATE XXTH CENTURY: BY THE EXAMPLE OF THE WESTERN REGIONS OF THE REPUBLIC

New forms in the labour management of socialist economy connected with the changes in the national policy are characterized in the paper; their influence on the implementation of science and technology achievements into production is revealed. The changes in the agriculture production through the financial incentive and their consequences are described.

Key words: Western region of the USSR, neighbourhood clean-ups, socialist competition, industry, agriculture.

УДК 94(477):323.22

Олена Шановська

ГРОМАДЯНСЬКА МУЖНІСТЬ ПРОВІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПРОТИСТОЯННІ ОФІЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ, ПРИМЕНШЕННЯ НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ АВАРІЇ

Аварія на Чорнобильській атомній станції 26 квітня 1986 р., що переросла у глобальну техногенну катастрофу, стала потужним стимулом для переборення інформаційної монополії влади і в цьому протистоянні представники національно свідомої української інтелігенції відіграли чи не виключну роль. Лише за одну цю заслугу вони гідні глибокої пошани, якщо зважити на обставини тих подій. Їх взято до уваги та розглянуто досить докладно, аби зрозуміти, чому звичайні у нинішньому розумінні вчинки українських інтелектуалів можна розцінити не інакше, як акти громадянської мужності і яким чином вони суттєво вплинули на зміну суспільної свідомості в радянській Україні.

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, провідна національно-патріотична інтелігенція, українські інтелектуали, радянська Україна, дезінформація.

Катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) збурила активність свідомої громадськості. Як зазначили авторитетні історики О. Бойко і В. Литвин, «аварія досить швидко з екологічної та технологічної проблеми перетворилась на потужний політичний фактор, роль і значення якого в подальшому розвитку подій у суспільстві важно переоцінити» [1, с. 329].

Р. Шпорлюк чи не вперше звернув увагу на той факт, що ядерна катастрофа у Чорнобилі спровокувала рух національно-патріотичної інтелігенції. Він відзначив, що систематичний огляд періодики, зокрема, тижневика українських письменників «Літературна Україна» за 1986–1989 рр. добре ілюструє поступовий процес розгортання суспільної активності; говорять про «моральний Чорнобиль», «духовний Чорнобиль» та ін. «Чорнобиль міг стати проблемою, яка б солідаризувала радянських людей. Але цього не сталося. ... тими, хто відгукнувся на Чорнобиль адекватно його масштабам, були саме ті люди в Україні, для кого ця трагедія була передусім українською проблемою. Ці люди – письменники, митці, науковці та студенти – сприймали цю подію як удар по Україні. Чорнобиль став українською трагедією, а для письменників і митців – початковою точкою відліку у тих процесах, що почалися у 1986 р. і які я називаю культурною революцією. Українські письменники, деякі з них лауреати офіційних премій і досі лояльні прибічники системи, заявили: «Після Чорнобиля ми не можемо далі писати, як раніше» [2, с. 281, 294].

У цій статті автор прагнула висвітлити роль національно-патріотичної інтелігенції у подоланні інформаційної монополії влади, показати зусилля провідних українських інтелектуалів проти домінування політики над професійною компетентністю та здоровим глуздом, інтересів партійно-державних чиновників над пріоритетами екологічної безпеки та правами людей, проти зловживань в ядерній енергетиці та інших вад адміністративно-командної системи, які виявила Чорнобильська катастрофа.

За даними початку нового тисячоліття, у зв'язку з аварією на ЧАЕС в Україні постраждало майже 7 відсотків населення, 3,5 млн осіб одержали додаткове опромінення, серед них – 1,3 млн дітей [3, с. 13].

Вже доведено, що техногенну катастрофу зумовили глибинні політичні та соціально-економічні тенденції псевдотехнократичного розвитку радянського суспільства в умовах жорсткого адміністративно-командного панування [4]. Аварію фактично запрограмувала пануюча навколо її будівництва атмосфера нагальності та терміновості, що створилася внаслідок намагання реалізувати рішення про прискорений розвиток атомної енергетики в Україні та введення нових

енергетичних потужностей, передусім на АЕС. Загальну екологічну небезпеку у будівництві та експлуатації ЧАЕС обумовили конструктивно-технологічні вади реакторів РВПК (реактор великої потужності каналний), які були встановлені на ЧАЕС так само, як і на Ленінградській та Курській станціях, пущених у 1973 і 1976 рр. Показово, що коли в 1986 р. у Відні в Міжнародній агенції з атомної енергетики (МАГАТЕ) загально визнаний авторитетний ядерник, відомий своїми відвертими судженнями та оцінками Чорнобильської катастрофи, академік В. О. Легасов, обставини смерті якого за 2 роки після аварії на Чорнобилі і досі залишаються неясними, розповідав американцям про особливості реактора типу РВПК, вони були дуже здивовані тим, що в СРСР ще використовуються такі реактори, в США їх не застосовували з 1953 р. [5, с. 10]. А в світі графітові реактори не використовували з 1957 р., коли виникла аварія на британській станції Віндскейл, вони вважалися застарілими і від них відмовилися скрізь за межами СРСР.

За десять років до чорнобильської катастрофи вчений світового рівня, академік П. Капіца намагався привернути увагу громадськості до проблеми ядерної безпеки. Різко негативно ставилися до намірів будівництва, а невдовзі – і розширення ЧАЕС, завчасно висловлювали свої перестереження відомі вчені Академії наук УРСР Б. Патон, Б. Стогній у зверненнях і довідках керівникам партії та уряду республіки, але їх доводи ігнорувалися [6, с. 459–475].

Відомий документальною повістю «Чорнобиль» доктор медичних наук, голова екологічної комісії Спілки письменників України, голова ради екологічної асоціації «Зелений світ», у майбутньому – міністр охорони довкілля незалежної України Ю. Щербак говорить, що «трагедія в Чорнобилі розкрила реальну ситуацію, що склалася на атомних електростанціях..., примусила відверто заговорити про речі, які до того часу не підлягали жодному обговоренню» [7, с. 1]. Як він зауважив, складність ситуації з будівництвом атомних електростанцій полягала в тому, що впродовж багатьох років Міністерство енергетики СРСР, а пізніше Міністерство атомної енергетики СРСР було організацією практично безконтрольною, незалежною, зі своїми будівельними загонами, своєю технікою, проектними інститутами, закритими для обговорення під приводом «засекреченості», могло самостійно приймати рішення про будівництво атомних електростанцій на будь-якій території. Чорнобиль виявив величезні вади у плануванні, будівництві та експлуатації екологічно небезпечних об'єктів народного господарства.

Аварія на ЧАЕС стала серйозною перевіркою горбачовської «гласності». Перші об'єктивні оцінки та коментарі фахівців про аварію передавали «ворожі радіо»: «Голос Америки», BBC, «Радіо Свобода». В Україні після повного мовчання офіційних ЗМІ зразу після аварії, тобто після повної відсутності гласності, вона, нарешті, набула керованого, дозованого характеру.

У найближчих після 26 квітня 1986 р. випусках офіційної преси про аварію на ЧАЕС не повідомлялося. Шпальти газет «Радянська Україна», «Правда України» майоріли статтями про підготовку до першотравня, про святкові демонстрації трудящих. Газета «Правда» від 30 квітня 1986 р. нарешті, стисло повідомила, що Чорнобильська аварія призвела до «руйнування частини будівельних конструкцій будови реактора», а 1 травня, – що «реактор знаходиться у заглушеному стані». За іронією долі 26 квітня у Києві відбувся VIII з'їзд Українського товариства охорони природи. Про нього наступного дня подано інформацію радіотелеграфного агентства України (РАТАУ) в республіканській пресі та на радіо. Стаття «Природі всенародну турботу» декларувала зусилля, спрямовані на вирішення проблеми охорони природи і раціонального використання її ресурсів [8, с. 3]. Про Чорнобильську аварію – ні слова. Тільки 4 травня опубліковано повідомлення ТАРС про відвідання району ЧАЕС союзними керівниками. Повідомлення мало відрізнялося від інших і мало буденний, діловий характер, начебто йшлося про звичайне явище. У ньому зазначалося, що за участю урядової комісії, керівників ЦК Компартії України й уряду УРСР, партійних і радянських органів Київської області та м. Чорнобиля розглянуто заходи, що вживаються для ліквідації аварії, подання місцевому населенню допомоги, нормалізації обстановки [9, с. 1].

Повідомлення ТАРС і РАТАУ від 7 травня 1986 р. містило, нарешті, інформацію про те, що сталося у Чорнобилі. У ньому зазначалося, що при плановій зупинці 4-го блока ЧАЕС сталася аварія з частковим руйнуванням активної зони реактора і виходом осколків поділу за межі станції; при цьому втрачено критичність реактора; в результаті аварії на станції загинули двоє, більше ста чоловік дістали радіаційне ураження [10, с. 3]. Однак інформація не давала уявлення про рівень радіаційного забруднення людей, навколишнього середовища, про масштаби і наслідки аварії. Акцент, як і раніше, робився на організованій та налагодженій роботі з ліквідації аварії і усунення її наслідків, своєчасне реагування на подію. Загалом панував заспокійливий тон, інформація переконувала в «підривному» характері діяльності західних радіо голосів, що поширювали відомості про тисячі загиблих, про паніку серед населення і т. і. Так само стисло й обтічно проінформовано про аварію МАГАТЕ та представництво Української РСР при ООН. Виступаючи на пленарному засіданні 40-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Г. Й. Удовенко заперечив резонансні виступи у західній, і особливо, в американській пресі з приводу аварії і пов'язаних з нею наслідків [11, арк. 29].

Аналіз таємних партійно-урядових документів, які надходили до ЦК КПУ, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР, особливо інформацій та довідок КДБ УРСР оперативного характеру, що аж ніяк не були розраховані на оприлюднення, а тому містили значно об'єктивніші відомості, аналіз цих документів дає підстави стверджувати: партійні керівники отримали реальну інформацію про аварію відразу після її виникнення. Перша така письмова інформація за підписом секретаря Київського обкому партії Г. І. Ревенка надійшла до ЦК КПУ 26 квітня 1986 р. о 9.30. Шифрограма до ЦК КПРС була відправлена о 13.15 [12]. Того ж дня повідомлення про аварію надійшло від КДБ УРСР до КДБ СРСР. У повідомленні КДБ УРСР, крім іншого, вказано, що рівень радіації гама часток у безпосередній близькості від вогнища складав до 1000 мікрорентген за секунду. Лише один цей показник ясно засвідчив рівень небезпеки.

Керівники республіки не змогли адекватно оцінити ситуацію, вибух у ЧАЕС сприйнято як локальну аварію, що не представляє серйозної загрози. Неусвідомленість ними усієї складності ситуації видно з фрази, написаної рукою В. Щербицького на полях інформації Міністерства охорони здоров'я УРСР про радіаційну обстановку (№ 78) де, зокрема, йдеться про підвищення рівня забрудненості води проти природного у 100–1000 разів. В. Щербицький пише: «А что это означает (степень опасности)?» [13]. Навіть тоді, коли до ЦК КПУ надійшла інформація Українського республіканського управління гідрометеорології і Міністерства охорони здоров'я УРСР про різке підвищення рівня радіації у Києві у другій половині дня 30 квітня 1986 р. – з 50 мікрорентген на годину – до 30 тис, що в десятки разів перевищувало нормативи й аварійні рівні, партійні керівники утаємничили цю інформацію [12].

Експерти тимчасової комісії Верховної Ради з розслідування комплексу подій, пов'язаних із аварією на ЧАЕС, у своєму звіті в 1991 р. твердили: «В розсекречених документах є детальна інформація про справжні масштаби аварії на ЧАЕС. Володіючи цією інформацією, керівництво країни та УРСР могли своєчасно забезпечити населення правдивими даними про аварію вже 26-го ввечері і вжити заходів по захисту жителів України. Вони цього не зробили» [14].

Заідеологізованість і «закритість» радянського суспільства давали змогу тривалий час приховувати від громадськості реальні наслідки Чорнобильської катастрофи, як і внутрішню сутність тенденцій, які зумовили трагедію мільйонів людей. Як зазначено, відразу після аварії політика держави була спрямована на заспокоєння суспільства, приховування та свідоме дозування інформації про її наслідки, а часом і відверту дезінформацію. У газетах прославлялися героїзм і мужність людей, які ризикуючи власним життям, рятували всіх. Матеріали ж з інформацією про Чорнобильську катастрофу і взагалі з аваріями атомних енергоносіїв та інших об'єктів з ядерними компонентами відповідно до Переліку відомостей, заборонених до публікації Головним управлінням по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР (Головлітом СРСР), і в 1990 р. владою недозволено публікувати в пресі, транслювати по телебаченню, радіо, демонструвати у кінофільмах, експонувати у музеях, на виставках, вивозити за кордон або передавати іноземним громадянам. Це, зокрема, зводні фактичні дані про ступінь зовнішнього і внутрішнього опромінення, чисельність опроміненого особового складу військ, який брав участь у ліквідації аварії тощо [15, арк. 6, 24]. Лише у січні 1994 р. прийнято Закон «Про державну таємницю», який заборонив засекречування будь-яких відомостей про стан навколишнього природного середовища та екологічні катастрофи.

Певна частина матеріалів для преси, пов'язаних із наслідками аварії на ЧАЕС, перед опублікуванням проходила подвійний цензурний контроль – режимно-секретних служб Головліту УРСР і міжвідомчої союзної комісії. Наглядові органи співпрацювали з КДБ і, як зазначалося в одному з документів, «в умовах поширення демократизації й утвердження гласності... зусилля всіх цензорських підрозділів, їхніх партійних і профсоюзних організацій були зосереджені на подальшому вдосконаленню роботи по охороні державних таємниць у пресі» [16, арк. 1].

Зауваження політико-ідеологічного характеру, зокрема, були зроблені по книзі «Чорнобиль. Дні випробувань» видавництва «Радянський письменник», яка вміщувала триптих поетеси-шістдесятниці Ірини Жиленко «Совість». У ньому говорилося про те, що в результаті аварії на ЧАЕС український народ опинився на краю загибелі /«Наша мертвая земля под землей лежит!», «Дайте хлеба и воды, Грузия, Эстония, дайте хоть бы лебеды, только без плутония!», а ідеї про перебудову оголошувалися «старими потаскушками» [16, арк. 9]. Про зміст триптиха був проінформований один із керівників відділу культури ЦК КПУ. Після цього видавництво зняло зі згаданого видання обидва вірша. Необізнаність постраждалих від радіаційних уражень природно викликали занепокоєння та страх перед радіацією. Один із провідних радянських радіобіологів академік Л. А. Ільїн цинічно охарактеризував поняттям «радіофобія» цей новий психологічний стан людей, які перебували в зоні аварії або на території, де змінилася радіаційна обстановка.

Політика дезінформації, применшення наслідків аварії та заспокоєння громадськості виявилася у виступах міністра охорони здоров'я республіки А. Романенка та його заступника О. Касьяненка,

причасних до творення та надання чинності у жовтні 1988 р. владою СРСР концепції про нешкідливість опромінення дозою в 35 бер (бер – біологічний еквівалент рентгена) за 70 років життя і безпечне проживання людини на забруднених територіях. Дану концепцію обґрунтували також академік Л. Ільїн, головний санітарний лікар м. Києва В. Шестаков, заступник директора Всесоюзного наукового центру радіаційної медицини Академії медичних наук СРСР, доктор медичних наук, професор М. Руднев, директор науково-дослідного інституту гігієни харчування, доктор медичних наук В. Столяр та інші високі посадовці [6, с. 465–469].

35-берну концепцію спростувала група українських вчених під керівництвом директора Інституту біохімії ім. О. В. Палладіна АН УРСР, академіка АН УРСР С. Комісаренка. Наукова група зі спеціалістів чотирьох інститутів Академії наук УРСР і Міністерства охорони здоров'я УРСР з літа 1986 р. проводила дослідження імунітету ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС. Учасників ліквідації обстежували до того, як вони потрапляли в зону ЧАЕС, і після їх перебування там. У результаті вже наприкінці 1986 р. доведено про істотне зниження природного імунітету людей навіть в умовах впливу відносно невеликих доз опромінення. Оприлюднення цих результатів, які суперечили офіційно прийнятій точці зору на можливий вплив Чорнобильської аварії на імунітет і взагалі на здоров'я людей були заборонені, отримані дані почали публікуватися лише на початку 90-х рр. [6, с. 455–457].

Про необхідність широкого роз'яснення людям ситуації, що склалася після аварії, наголошував академік АН УРСР А. Гродзинський, який відзначав: «Необхідно постійно інформувати населення про рівні радіоактивного фону і правила поведінки: на жаль, багато людей надто безпечні, не знають особливостей розподілу радіоактивних ізотопів та їх дії, інші ж – навпаки, готові вдатися до паніки. І в одному, і в другому випадках допоможе правильна, повсякденна інформація, вміло поставлена пропаганда. Систематично вести її серед населення – почесний громадянський обов'язок усіх учених й спеціалістів» [17].

Незважаючи на зусилля влади зберегти авторитет і непохитну віру суспільства в справедливість та ефективність політики КПРС, незважаючи на шалений опір «анестезіологів», як влучно назвав Ю. Щербак численне тоді коло керівних осіб, що прагнули приховати від народу справжні масштаби лиха, Чорнобильська катастрофа поставила руба екологічне питання, стала серйозним приводом для замислення над екологічно-економічною доцільністю будівництва масштабних проектів. Вивченням та обговоренням екологічних проблем, за якими приймалися державні рішення, займалися науково-технічні товариства (НТТ). Так, у березні 1987 р. Київське обласне відділення й секція атомної енергетики Українського правління НТТ енергетиків та електротехніків докладно розглянули становище у зв'язку з Чорнобильською катастрофою і внесли свої вимоги-рекомендації до тодішніх найвищих інстанцій України й СРСР.

У зв'язку з планами Мінатоменерго СРСР розширити Ровенську, Хмельницьку та Південно-Українську АЕС науково-технічне товариство енергетики й електротехнічної промисловості республіки 25 серпня 1987 р. організувало обговорення техніко-економічного обґрунтування такого розширення. Обговорення із залученням наукової та інженерної громадськості проведено і з приводу проекту спорудження третьої черги Чорнобильської АЕС. Врешті-решт довелося, з урахуванням думок інших представників науково-технічної, медичної громадськості припинити подальше будівництво енергоблоків на Прип'яті [18].

У «Літературній Україні» від 21 січня 1988 р. опубліковано статтю «А який прогноз на завтра?», яка викликала справжній резонанс і поклала початок громадському обговоренню в пресі забороненої теми розвитку атомної енергетики. Авторами статті були 13 авторитетних вчених республіки – академік АН УРСР, доктор економічних наук О. Алімов, академік АН УРСР, член-кореспондент АМН СРСР, доктор медичних наук, Герой Соціалістичної Праці М. Амосов, академік АН УРСР, доктор біологічних наук А. Гродзинський, член-кореспондент АН УРСР, доктор біологічних наук Д. Гродзинський, член-кореспондент АН УРСР, доктор технічних наук Є. Дибан, кандидат економічних наук С. Дорогунцов, кандидат технічних наук Г. Клименко, заступник голови Київського правління всесоюзного НТТ енергетиків, інженер А. Панов, доктор технічних наук В. Зорін, інженер О. Русинов, доктор геолого-мінералогічних наук В. Шестопалов, академік АН УРСР, доктор технічних наук А. Щербань, кандидат геолого-мінералогічних наук О. Яковлев. Українські вчені висловили своє занепокоєння проблемами концентрації великих потужностей у густонаселених районах, відчуження води, родючих земель. У той час, коли партією та урядом офіційно проголошені завдання розвивати атомну енергетику на якісно новій технічній основі, абсолютно надійних інженерних і конструкторських розробках, – зазначалося у листі, – Мінатоменерго нав'язує політику кількісного розширення потужностей атомних станцій, обсягу будівництва передбачених для АЕС систем водопостачання без урахування довго тривалих соціально-екологічних факторів. Вчені звернули увагу на те, що Українська РСР посідає провідне становище в країні за масштабами спорудження атомних електростанцій; Україна, займаючи всього три відсотки площі Радянського Союзу, виробляє понад 20 відсотків сукупного загальнонаціонального продукту; у структурі промисловості України

головну роль відіграють багатовідхідні енергомісткі галузі, які використовують чималу кількість природних ресурсів (металевих руд, мінерального палива, гірничо-хімічної сировини, будівельних матеріалів та ін.). Вчені зауважили, що високий рівень концентрації промисловості та сільського господарства призводить до перевищення гранично допустимих норм забруднення води й повітря; загальне антропогенне навантаження у республіці складає вдесятеро вище, ніж у середньому по країні. Вони попередили, що насичення території республіки густою мережею атомних електростанцій, нарощування їх потужностей неминуче призведе до підвищення загального радіаційного фону, підвищення забруднення радіонуклідами сільськогосподарської продукції України, загострення дефіциту водних і земельних ресурсів. Відомі вчені республіки наполягали на необхідності відмовитися від планів розширення Ровенської, Хмельницької і Південно-української АЕС. Вони звернулися до Ради Міністрів СРСР із проханням прислухатися до їх думки, а також розглянути весь комплекс проблем розвитку ядерної енергетики в Україні [19, с. 3].

Не випадково, що співробітники республіканської Академії наук були в числі перших, хто привернув увагу влади та громадськості до нагальних проблем розвитку ядерної енергетики. Практично з перших днів після Чорнобильської аварії вони брали активну участь у ліквідації її наслідків, забезпечуючи оцінку ситуації, що склалася, розробку першочергових заходів із запобігання або обмеження радіоактивного забруднення довкілля та проводячи різні інші види фахових робіт. У боротьбі з наслідками катастрофи прийняли участь близько 1200 працівників АН УРСР, з них понад 550 – науковці [6, с. 6].

Серед численних листів-відгуків небайдужих громадян, які надійшли до редакції «Літературної України» після виходу відкритого листа вчених і були опубліковані – лист співробітників Інституту математики АН УРСР, співробітників НТК «Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова» АН УРСР. Вчені нагадали про надрукований в «Літературній Україні» за місяць до аварії у Чорнобилі матеріал журналістки Любові Ковалевської, яка була на сполох у зв'язку з обурливою безвідповідальністю у ставленні до атомної енергетики [20, с. 86]. У статті повідомлялося, що технологія будівництва п'ятого енергоблоку ЧАЕС не дотримується, зривається постачання майже всіх замовлень, обладнання прибуває або некомплектне, або – ще гірше – з явним браком. До того ж, уточнювала автор, – ці проблеми, збільшуючись, переходили з блока на блок. Вона наголосила на неприпустимості браку при спорудженні атомних електростанцій, енергетичних об'єктів взагалі [21, с. 1].

Любов Ковалевська, так само, як і інша видатна українська журналістка Алла Ярошинська, за свою громадянську мужність, за публіцистичні праці, які відіграли значну роль у справі об'єктивного аналізу ситуації, була удостоєна пізніше високої нагороди. Публіцистичну діяльність Л.Ковалевської відзначено міжнародною жіночою премією «За мужність в журналістиці», А. Ярошинської – альтернативною Нобелівською премією «За життя, гідне людини» [22, с. 75].

Мінатоменерго СРСР відреагувало на листи вчених, громадськості по-бюрократичному. У відповіді на їх лист зазначалося, що порушені питання обговорювалися спеціалістами Мінатоменерго СРСР, Мінводгоспу, Міністерства охорони здоров'я та інших зацікавлених організацій з його авторами в Криму й Києві; у телевізійній передачі «Уроки Чорнобиля. Про проблеми дальшого розвитку атомної енергетики та гарантії її безпеки», в якій взяли участь керівники профільних відомств, були дані вичерпні відповіді на питання, порушені в листі вчених; всебічне обговорення широкою громадськістю важливих питань розташування енергетичних об'єктів, у тому числі й атомних станцій може мати місце й у майбутньому» [23, с. 5].

Як повідомили автори відкритого листа та учасники телепередачі «Уроки Чорнобиля» академік АН УРСР О. Алімов та інженер А. Панов, передачу змонтовано і подано так, як було вигідно представникам атомних відомств: із запису виступу академіка М. Амосова вилучено кардинальні думки; повністю зневажено висловлювання академіків А. Гродзинського і А. Щербаня, членів-кореспондентів АН УРСР Д. Гродзинського, Є. Дибана та інших учасників цього так званого «діалогу» [24, с. 5].

Вчені гуманітарних і природничо-наукових інститутів АН УРСР виявляли значний інтерес до заходів, організованих СПУ та діяльності об'єднань, створених за його ініціативою, – «Літописець», «Клуб шанувальників рідної мови» і, перш за все, екологічної асоціації «Зелений світ». Крім членів СПУ Ю. Щербака, С. Плачинди, М. Вінграновського, І. Драча, В. Князюка у склад ініціативної групи зі створення Української асоціації «Зелений світ» увійшли співробітники установ АН УРСР, у тому числі завідувачий відділом Інституту ботаніки Д. Гродзинський, вчений секретар відділу Ради з вивчення продуктивних сил С. Дудко, завідувачі відділами цієї ж Ради Б. Піріашвілі і В. Сахаєв, головний інженер Інституту фізики О. Коваленко, науковий співробітник Інституту проблем онкології А. Петик, завідувачий відділом географії В. Полещук, завідувачий відділом Одеського відділення Інституту економіки В. Степанов [25, арк. 66–67].

Активісти асоціації «Зелений світ» ініціювали підготовку листа-звернення до XIX Всесоюзної партійної конференції «Про перегляд програми розвитку атомної енергетики на Україні», яке

підтримали представники науково-технічної, літературної та мистецької громадськості (всього було чотири тисячі підписів). Автори звернення підтримали ініціативу тринадцяти вчених і висловилися про неприпустимість широкого розвитку атомної енергетики в Україні, де вже зосереджено понад 40 відсотків АЕС усього Союзу. XIX-й партконференції пропонувалося: заморозити будівництво всіх атомних енергоблоків у республіці на 10–15 років для вироблення оптимальних рішень і безпечних конструкцій; розформувати Мінатоенерго й об'єднати всі міністерства та відомства, пов'язані з видобутком і переробленням енергоресурсів, виробництвом енергообладнання та виробленням енергії в єдиний державний комітет – Держенергопром; вжити заходів щодо переорієнтації промисловості України на менш енергомісткі та матеріаломісткі виробництва; оголосити зону Чорнобильської АЕС заповідною з наступним припиненням експлуатації АЕС; забезпечити цілковиту гласність з питань розвитку атомної енергетики та радіоекологічної обстановки [26, с. 1–2].

За оперативними даними КДБ, найбільш активну позицію в асоціації «Зелений світ» займав Д. Гродзинський, який систематично відвідував більшість засідань асоціації в СПУ, Будинках кіно і художників, де виступав з різкою критикою урядової програми з питань екології й атомної енергетики в республіці. На засіданні асоціації 28–29 жовтня 1988 р. у Будинку літераторів СПУ з порядком денним «Альтернатива атомної енергетики» з аналогічною критикою виступили Ю. Малашенко (Інститут біології), Л. Преображенська (Інститут мікробіології), Є. Віноградова (Відділення географії), С. Ольштинський (Інститут геохімії і фізики мінералів). Зокрема, Є. Віноградова назвала урядовців України людьми з «подвійною мораллю», які винні за екологічні наслідки у республіці. Співробітник Інституту ядерної фізики Н. Меньяло, так само, як і Є. Віноградова, підтримав висловлену на засіданні письменниками Ф. Бурлачуком, О. Микитенком, О. Гижою ідею створення в Україні народного фронту – громадської організації, що мала впливати на прийняття рішень, які б забезпечили покращення екологічної і соціальної ситуації у республіці. Боротьба за збереження природного середовища України як пріоритетне завдання Українського народного фронту включала «боротьбу за вільний рівноправний доступ до інформації, домагання різко звузити об'єм секретної інформації, особливо в таких областях, як соціологія, економіка, екологія, історія...» [25, арк. 19–20].

Прихильниками асоціації «Зелений світ» також були: директор Інституту ботаніки К. Ситнік, завідувачий відділом відділення географії В. Поліщук, завідувачий відділом Ради по вивченню продуктивних сил В. Максимчук, завідувачий відділом Інституту ядерних досліджень В. Чумак та інші співробітники АН УРСР, позиція яких знаходила розуміння та повну підтримку літераторів. Їх фахові оцінки загальної ситуації неодноразово використовувалися у виступах літераторів (С. Плачинди, І. Драча, А. Сизоненко та ін.) в якості аргументів підтвердження недалекоглядності керівництва республіки з питань її соціально-економічного розвитку. Цьому також сприяли публікації зі вказаних проблем у газеті «Літературна Україна» наукових співробітників Інститутів математики й економіки І. Мельниченко («Демократія і соціалізм», № 22 від 2 червня 1988 р.), В. Черняка («Демократія і бюрократія», № 24 від 16 червня 1988 р.) та інших співробітників академічних закладів [25, арк. 67].

Про політизацію екологічного руху свідчило те, що першочерговим завданням асоціації «Зелений світ» на його I з'їзді (28–29 жовтня 1989 р., м. Київ) визначено активну участь у виборах до Верховної Ради УРСР і місцевих рад народних депутатів, а в найближчій перспективі вже бачилося утворення «зеленої» партії. З'їзд затвердив програму та статут організації й обрав керівні органи – «Зелену раду», у складі якої були народні депутати СРСР Р. Братунь, С. Конєв, Н. Куценко, Л. Сандуляк, Ю. Щербак [1, с. 349].

Помітної соціальної напруги набуло обговорення проблеми екології й охорони навколишнього середовища на засіданні «за круглим столом» у рамках теми «Інтелігенція і перебудова» членів редколегії газети «Советская культура» і діячів літератури та мистецтва Москви і Києва 17 травня 1988 р. На засіданні у кінолекційній залі київського філіалу Центрального музею ім. В. І. Леніна були присутні більше 600 осіб – представників творчих спілок, організацій і відомств республіки з питань охорони пам'ятників історії та культури, Міністерства культури УРСР, викладачі, студенти, інші представники громадськості. Київський письменник Євген Дудар у різкій формі висловився про те, що останнім часом «йде колонізація України зі сторони Атоменерго», що призводить до негативних наслідків. Події на ЧАЕС, обстановка на Рівненській атомній станції, де, як йому відомо, допущені серйозні помилки при проектуванні та будівництві (станція стоїть на Карстових печерах), Чигиринська станція – це, за його виразом, «окупація України атомниками» [27, арк. 263]. Письменник нагадав про мітинг, присвячений річниці Чорнобильської аварії, який намагалися провести члени Українського культурологічного клубу на площі Жовтневої революції 26 квітня 1988 р., але не отримали дозволу правоохоронних органів.

Щодо цього мітингу, то члени УКК, провідну роль в якому відігравали колишні політв'язні Євген Сверстюк, Сергій Набока, Олесь Шевченко, Віталій Шевченко, Ольга Гейко-Матусевич, Леонід Мілявський, Інна Чернявська (Набока), Лариса Лохвицька, планували вийти з лозунгами «Геть АЕС з України!», «УКК – за без'ядерну Україну!», «Не хочемо мертвих зон!», «АЕС – на референдум!»,

«Промисловість, землю, воду – під екологічний контроль!», «Кожному – персональний дозиметр!» При обговоренні вказаних лозунгів окремими учасниками клубу вносилися пропозиції відобразити в них вимоги політичного характеру (про поширення демократії в Україні та ін.) [28, арк. 188–189].

У роботі українознавчого клубу «Спадщина» (створений у січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР), який визначався у документах КДБ так само, як і УКК, як «альтернативне самодіяльне об'єднання негативної спрямованості», серед інших (всього 171 осіб) брали участь 85 співробітників Академії наук УРСР, до ради «Спадщини» (11 осіб) входили співробітники академічних інститутів. Спільно з асоціацією «Зелений світ» і самодіяльними об'єднаннями «Громада», «Ноосфера» активісти «Спадщини» виступили з ініціативою проведення 13 листопада 1988 р. екологічного мітингу в Києві [25, арк. 60]. Мітинг громадськості з проблем екології відбувся, він проходив на площі перед республіканським стадіоном з 13.00 – до 15.30 і в ньому брали участь біля трьох тисяч осіб – представників творчої та науково-технічної інтелігенції, робітників, студентської молоді. Співробітники академічних інститутів, активісти самодіяльних організацій екологічної спрямованості, письменники вимагали прийняття кардинальних заходів із виправлення екологічної ситуації аж до ліквідації атомних електростанцій і підприємств хімічної промисловості. Серед причин негативної ситуації, що склалася, виступаючі називали: ігнорування всесоюзними міністерствами інтересів республіки при будівництві та експлуатації екологічно небезпечних підприємств, неспроможність керівників міністерств і відомств, депутатів Верховної Ради УРСР відстоювати інтереси народу, а також відсутність належного контролю за екологічною обстановкою й об'єктивного інформування про неї населення України [29, арк. 135–136].

Політизація екологічної проблеми виразно виявилася у діяльності Української гельсінської спілки (УГС) – опозиційної неформальної загальноукраїнської організації партійного типу (7 липня 1988 – 29 квітня 1990). У Декларації принципів УГС, яку уклали колишні політ'язні В. Чорновіл, Б. Горинь і М. Горинь, зазначено, що «у зв'язку зі злочинною централізаторською політикою союзного уряду і союзних міністерств, які не рахуються з інтересами населення України, республіка опинилася перед загрозою екологічного геноциду (екоциду)» [30, с. 15]. Серед нагальних завдань, які ставила УГС, було зупинення будівництва та звертання вже побудованих в Україні АЕС з їх заміною альтернативними енергетичними засобами, зупинення експорту електроенергії з території України. Наголошувалося на необхідності винесення кожного великого проекту промислового будівництва на широке всенародне обговорення.

Таким чином, після аварії на ЧАЕС стало очевидно, що політичний кредит, який мала у своєму розпорядженні влада, значно вичерпано. Глибоке занепокоєння охопило широкі верстви населення, почав формуватися організований рух проти будівництва атомних станцій, інертність і бездіяльність влади лише посилили соціальну напругу й активізували боротьбу за екологічну безпеку. Провідні українські академічні вчені попереджали керівників партії та уряду про потенційну загрозу, пов'язану з будівництвом ЧАЕС, але їх доводи проігноровані. Співробітники АН УРСР виявили високу громадську свідомість, навіть сміливість, з огляду на агресивно негативне ставлення профільних міністерств і відомств, піддавши критиці політику кількісного розширення потужностей атомних станцій. Вони були в числі перших, хто привернув увагу влади та широкої громадськості до нагальних проблем, пов'язаних із Чорнобильською катастрофою та розвитком атомної енергетики. В умовах режиму тотальної секретності, який обкутував ЧАЕС, громадянську мужність у справі об'єктивного аналізу ситуації виявили окремі публіцисти. Значною мірою вони сприяли тому, щоб гострота екологічних проблем прикувала до себе неослабний інтерес громадськості.

Неспокій одиниць поступово виростав у масовий рух, який набував чітко визначеного політичного характеру. Вже на початку 1988 р. вчені АН УРСР, представники творчої інтелігенції, свідомо громадськість республіки виступали за забезпечення науковості екологічної політики, її відповідності інтересам більшості населення, поширення гласності на екологічну інформацію. Від вимоги з розумінням ставитися до гострих екологічних проблем, зважати на авторитетну думку громадськості, боротьби за збереження природного середовища України – до відповідності екологічної політики інтересам більшості населення, яке вбачалося у політичному суверенітеті республіки, – такий спектр вимог висували насамперед представники провідної національно-патріотичної інтелігенції-члени громадських об'єднань «Зелений світ», «Спадщина», УКК, УГС, Українського народного фронту.

Список використаних джерел

1. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – К.: Генеза, 2003. – 696 с.
2. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Р. Шпорлюк / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
3. Барановська Н. П. Чорнобиль в новітній історії України: влада і суспільство: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Н. П. Барановська. – К., 2006. – 37 с.
4. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання / С. І. Васюта. – Тернопіль, 2000. – 536 с.
5. Федулєнко В. М. ЧАЭС: авария, потрясшая мир

/ В. М. Федуленко // Энергия: экономика, техника, экология. – 2006. – № 4. – С.10–20. 6. Чернобыль. 1986–1987. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – К.: Академперіодика, 2005. – 492 с. 7. Зелений світ чи «світ після Чернобиля»? Інтерв'ю з Ю. Щербаком // Україна. – №6 (1670). – 1989. – 5 лютого. – С. 1. 8. Природі всенародну турботу (РАТАУ) // Радянська Україна. – 1986. – 27 квітня. – С. 3. 9. Відвідання району Чернобыльської атомної станції (ТАРС) // Радянська Україна. – 1986. – 4 травня. – С. 1. 10. До подій на Чернобыльській АЕС (ТАРС) // Радянська Україна. – 1986. – 7 травня. – С. 3. 11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), оп. 1, ф. 5111, спр. 1909, арк. 29. 12. Маковська Н. Політична ретроспектива Чернобыльської катастрофи в документах / Н. Маковська // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 98–105. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Chornobyl_20/Oglyady.php#oglyad-3. 13. Барановська Н. П. Передмова / Н. П. Барановська, П. П. Панченко // Чернобыльська трагедія. Документи і матеріали. – Київ, 1996. – С. 5–9. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Chornobyl_20/Oglyady.php#oglyad-3. 14. Яворівський В. Правда Чернобиля: коло перше. Доповідь сесії Верховної Ради України 11 грудня 1991 року / В. Яворівський. – Світловодськ: МП РВО «Слово», 1992. – 24 с. 15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2787, арк. 6, 24. 16. ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 217, арк. 1–10. 17. Гродзинський А. Чернобыль: реальна небезпека й вигадки / А. Гродзинський // Знання та праця. – 1986. – № 9. – С. 12. 18. Бушняк В. Болить душа! Болить... / В. Бушняк // Робітничая газета. – №34. – 1993. – 19 лютого. Режим доступу: http://www.oocities.com/iarep/book_uk/chapter1/ch1_1b.html. 19. А який прогноз на завтра? // Літературна Україна. – 1988. – 21 січня. – №3 (4256). – С. 3. 20. Що залишимо у спадок?: Про наболіле: Нариси, статті, інтерв'ю / Упоряд.: В. К. Князюк, В. П. Сидоренко. – К.: Радянський письменник, 1990. – 398 с. 21. Ковалевська Л. Не приватна справа / Л. Ковалевська // Літературна Україна. – 1986. – 27 березня. – №13 (4162). – С. 1. 22. Барановська Н. П. Чернобыльська трагедія в баченнях радянської та української інтелігенції / Н. П. Барановська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 73–78. 23. А який прогноз на завтра? «Літературній Україні» відповідає заступник міністра атомної енергетики СРСР О. Л. Лапшин // Літературна Україна. – 1988. – 12 травня. – № 19 (4272). – С. 5. 24. Алімов О. Некорректно / О. Алімов // Московские новости. – №17. – 1988. – 24 апреля (пердрук: Літературна Україна. 1988. – №19 (4272). – С. 5); Панов А. ... з відомчим ухилом? // Літературна Україна. 1988. – №19 (4272). – С. 5. 25. Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 14, пор. 9, арк. 19–20, 60, 66–67. 26. Звернення громадськості до XIX Всесоюзної партконференції «Про перегляд програми розвитку атомної енергетики на Україні» // Літературна Україна. – 1988. – 23 червня. – №25 (4278). – С. 1–2. 27. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14, пор. 7, арк. 263. 28. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14, пор. 4, арк. 188–189. 29. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14, пор. 6, арк. 135–136. 30. Основоположні документи Української гельсінської спілки. – Нью-Йорк, Пердрук Закордонного представництва УГС, 1989. – 22 с.

Елена Шановская

ГРАЖДАНСКОЕ МУЖЕСТВО ПЕРЕДОВОЙ УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПРОТИВОСТОЯНИИ ОФИЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ ДЕЗИНФОРМАЦИИ, УМАЛЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ АВАРИИ

Авария на Чернобыльской атомной станции 26 апреля 1986 года, которая переросла в глобальную техногенную катастрофу, стала весомым стимулом для преодоления информационной монополии власти и в этом противостоянии представители национально-сознательной украинской интеллигенции сыграли едва ли не исключительную роль. Лишь за одну эту заслугу они достойны глубокого уважения, если принимать во внимание обстоятельства тех событий. Они рассматриваются достаточно подробно с той целью, чтобы понять, почему обычные в теперешнем понимании поступки украинских интеллектуалов можно расценить не иначе, как акты гражданского мужества, и каким образом они существенно повлияли на изменение общественного сознания в советской Украине.

Ключевые слова: Чернобыльская катастрофа, передовая национально-патриотическая интеллигенция, украинские интеллектуалы, советская Украина, дезинформация.

Olena Shanovska

LEADING UKRAINIAN INTELLIGENTSIA CIVIL VIRILITY IN STRUGGLE WITH OFFICIAL POLITICS OF DISINFORMATION AND CHORNOBYL NUCLEAR ACCIDENT CONSEQUENCES UNDERESTIMATION

Nuclear accident on Chornobyl power station in April 26, 1986 grew into a global anthropogenic disaster. This catastrophe has become a tremendous stimulus for struggle for governmental informational monopoly, where the representatives of national Ukrainian intelligentsia played a significant role. Only this role is worthy of respect if take into account the circumstances which shaped events which are described in this work. Ukrainian intelligentsia was considered and studied in details in order to

understand why ordinary, in modern understanding, deeds of Ukrainian intellectuals can be regarded as acts of civil virility as well as understand how they deeply influenced changes in social conscious in soviet Ukraine.

Key words: Chornobyl nuclear accident, leading national-patriotic intelligentsia, Ukrainian intellectuals, soviet Ukraine, misinformation.

УДК: 379.822 (477)

Інна Більченко

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ» ЯК ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ

У статті проаналізовано діяльність Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» як інституту національної пам'яті українців, що дозволить об'єктивно висвітлити його роль у збереженні та популяризації культурної спадщини. Розглядаються основні форми та методи науково-дослідної, культурно-освітньої роботи заповідника. Особлива увага приділяється заходам, що сприяють реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу і національної свідомості.

Ключові слова: національна пам'ять, заповідник, експозиція, збереження, культурна спадщина.

Важливим елементом ідентичності кожного народу виступає національна пам'ять, яка є важливим підґрунтям для процесу державотворення. Цей феномен акумулює найрізноманітніші аспекти життя і досвіду нації. Культурно-освітня та науково-дослідна діяльність Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав») сприяє звільненню від радянських стереотипів, що тримають у полоні свідомість багатьох українців. Становлення даної установи відбулося в умовах тоталітарного режиму, на початку 50-х рр. ХХ ст. в м. Переяславі-Хмельницькому, і з того часу музеї, які увійшли до її структури, виконують особливу місію у збереженні та популяризації культурно-духовних пам'яток нашого народу.

На сьогодні існує значна кількість історико-культурологічних досліджень, що розкривають окремі аспекти становлення та розвитку НІЕЗ «Переяслав». Дослідники у сфері охорони культурної спадщини В. В. Вечерський [1], О. Корнієнко [2], О. Титова [3; 4] основну увагу приділяли студюванню нерухомих об'єктів м. Переяслава-Хмельницького. Упродовж останніх десяти років з'явилися публікації на основі архівних джерел та спогадів про створення майже всіх музеїв, що входять до складу Заповідника: Н. Бойко – музей-діорама «Битва за Дніпро...» [5], Д. Тетеря – Музей трипільської культури [6] та інші. Серед багатьох розвідок, що висвітлюють історію створення Музею просто неба – першого скансену на території України, слід відмітити праці О. Жам [7], Н. Ткаченко [8], С. Вовкодава [9].

Розгляд питання переяславського Заповідника як інституту національної пам'яті українського народу залишалося за межами об'єктивного вивчення у вітчизняній історіографії. Результати дослідження допоможуть визначити форми і методи, які у своїй діяльності використовує НІЕЗ «Переяслав» для відновлення та збереження національної пам'яті українського народу.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» включає в себе 24 різноматематичні музеї, розміщений на території 31,5 га, основний фонд нараховує понад 182 тис., а науково-допоміжний – 48 тис. предметів музейного значення, 149 архітектурних пам'яток та об'єктів [10, с. 1]. Заповідник є досить складною комплексною музейною установою, який сприяє реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. Він є важливим науково-дослідним, культурно-освітнім закладом, основним завданням якого є не тільки збереження об'єктів культурної спадщини, а й ознайомлення громадян з надбаннями культурної спадщини українського народу.

Основний вид діяльності Заповідника – екскурсійна робота, що ґрунтується на зоровому сприйнятті експозиції у поєднанні з розповіддю про неї. Наймасштабніша етнографічна експозиція НІЕЗ «Переяслав» – скансен, який експонує унікальні зразки народної архітектури, побуту, витвори традиційних промислів, ужиткового мистецтва. В основу концепції даного етнографічного комплексу покладено збереження, відтворення та популяризацію кращих зразків української культури. При ознайомленні пересічного відвідувача зі здобутками українців широко використовується особливий тип комунікації, який можна назвати «розказуванням історії», що допомагає людям краще сприйняти інформацію. Людина в музеї шукає якогось співпереживання, можливості ідентифікуватися з якимись персонажами чи подіями. Це легше зробити за допомогою простих людських історій. Цю форму проведення екскурсії часто використовував Сікорський Михайло Іванович. Його називають